

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№10
(19047)

2018 чылдың
январь 30
вторник

Хүннүн үнери — 08.27
Ажары — 16.59
Хүн дурту — 8.30

Садар өртээ хостуг 12+

Хүннүн медээлери

ЧЫРЫК АДЫНГА ТУРАСКААДЫП

1994 чылдан 2003 чылга чедир ишти херектер сайыды албан-дужаалга тепептиг ажилдап чораан, милицияның генерал-майору Сергей Монгуштуң чырыкадынга тураскааткан республиканың бокс маргылдаазы "Динамо" спорт залынга болган. Маргылдааның байырлыг ажыдышының ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваа киржип, Сергей Сайын-Белековичиниң ажилдап чораан үелеринге хамаарыштыр чырык сактышының кылып, оң кижизиг, биче сеткилдиг, дузааргак мазу-бүдүжүн, кылып чораан ажылынга бердингенин үнелеп демдеглээн.

ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваа эрткен дыштаныр хүннерде Таңды кожуун чагыргазының даргазының хүлээлгезин күүседип турар Алик Монгуш, Таңды кожуунуң баштыңы — Төпээлекчилер хуралының даргазы Светлана Псарева, Тыва Республиканың Чазааның Баштыңының Таңды кожуунда бүрүн эргелиг төлээзи Наталья Медведева-биле ужуражып, Тываның баштыңының чаа төлөвилелдериниң үүселдезин, мал кыштаглаашкынының, далга сезонунуң эртип турарын, кышталгарже оруктарның байдалын чугаажып сайгарган.

ДОШ ОЮЛГАШ, СУГЖЕ КИРГЕН

Барыын-Хемчиктин Муңаш-Ак деп черге дош кыры-биле хем кежип чыткан машина сугже ойлуп кире берген дугайында медээни Ак-Довурактын Ак эр-тирилге пунктузунга хайгаарал чорудуп турган шагдаа ажылдакчыларыңа дамчыткан. Полицияның майору Геннадий Сарыглар баштаан оперативтиг бөлүк айыткан черге чеде бээрге, Ак хемни, дош кырладып, кежип бар чораан УАЗ автомашинаның соңгу дугуйлары дош оюлганындан сугже кире берген, херээ көстүп турган. Аңаа чораан ийи эр кижилер чоогунда малчын аалче бар чораан улус болган. Полиция ажылдакчылары доңган улуска изиг шайны ижиртип, машиназын эрикче үндүр сөөртүп дузалаан.

ҮНЕЛЕЛИҢЕР БЕРИҢЕР

Тываның Чазаа чурттакчылыг суурларда тус черниң бот-башкарылга органның удуртукчуларының болгаш чонга коммунал ачы-дузазын чедирип турар бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң ажил-чорудулгазынга үнелелдерин бээр-биле республиканың чонун gov.tuva.ru сайтыже чалап турар. Бо сорулга-биле чон санал-оналын бээр кылдыр айтырыг-хары хевирлиг хуудустарны сайтыда белеткээн. Күзелдиг кижилер интернет четкизинде: <http://gov.tuva.ru/oprosy/index.php> ссылканы ажылдап санал-оналын арттырып каап болур.

РФ-тин президент соңгулдаларыңа уткуштур

АРЫГ СОҢГУЛДАЛАР ДЭЭШ

Антон Геннадьевич Кимченко.

Январь 27-де Тываның күрүне университетиниң хуралдаар залыңа арыг соңгулдалар дугайында тренинг болган. Аңаа Тыва Республиканың Хей-ниити палатазының даргазы Чимит-Доржу Байырович Ондар, Россияның юристер ассоциациязының Тыва Республикада девискээр салбырының даргазы Артур Маадырович Монгал, Тыва Республиканың соңгулда комиссиязының даргазы Олег Владимирович Фортуна база Тываның күрүне университетиниң юридиктиг факультетиниң студентилери киришкен.

газы Олег Владимирович Фортуна соңгулдаларның чурумунуң дугайында чугаалааш, ол дугайында солун-сеткүүлдерден болгаш интернет четкизинден номчуп, таныжып ап болурун сагындырган. Москва хоорайдан чалаткан специалист Антон Кимченко студентилерге, келир үениң юристеринге, арыг соңгулдалар дугайында тайылбырны кылбышаан, ук шимчээшкениң кылып чорудуп турар ажылдарының дугайында чугаалап берген.

Арыг соңгулдалар деп чогуң чүл ол? Арыг соңгулданы канчаар организастан болурул? Шупту чүүлдер хоойлуга дүгжүп

Тываның күрүне университетиниң ректору, философия эртемнериниң доктору Ольга Матпааевна Хомуш ку тренингини модераторлап эрттирген.

Москва хоорайда "Арыг соңгулдалар" деп шимчээшкениң Сибирь федералдыг округ талазы-биле специализи Антон Геннадьевич Кимченкону ТР-ниң Хей-ниити палатазы тренинг эрттирер кылдыр чалаан.

Тыва Республиканың соңгулда комиссиязының даргазы Олег Владимирович Фортуна соңгулдаларның чурумунуң дугайында чугаалааш, ол дугайында солун-сеткүүлдерден болгаш интернет четкизинден номчуп, таныжып ап болурун сагындырган. Москва хоорайдан чалаткан специалист Антон Кимченко студентилерге, келир үениң юристеринге, арыг соңгулдалар дугайында тайылбырны кылбышаан, ук шимчээшкениң кылып чорудуп турар ажылдарының дугайында чугаалап берген.

Тываның күрүне университетиниң ректору, философия эртемнериниң доктору Ольга Матпааевна Хомуш ку тренингини модераторлап эрттирген. Москва хоорайда "Арыг соңгулдалар" деп шимчээшкениң Сибирь федералдыг округ талазы-биле специализи Антон Геннадьевич Кимченкону ТР-ниң Хей-ниити палатазы тренинг эрттирер кылдыр чалаан.

Келир үениң юристерин өөредип турар Тываның күрүне университетинге, юридиктиг материалдарны чырыдып турар республиканың ниитилел-политиктиг солуну "Тувинская правда", халас юридиктиг дузаны чонга берип турар Тыва Республиканың Кызылда хей функциялыг төвүңге, кады ажылдажылгазы дээш "Тыва Консультант" кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилелге өөрүп четтиришкениң бижиктерин Россияның юристер ассоциациязының Тыва Республикада салбырының даргазы Артур Маадырович Монгал ты-выскан.

Айдың ОНДАР.
Арслан АРАКЧААНЫҢ
тырттырган чуруктары.

Тренинг үезинде.

Тыва Республикан
Сонгупда комиссия

Парлалга конференциясы

Чылдың-на январь 26-ның хүнүндө бүгү делегейниң таможня ажилдакчыларының профессионал байырлалын демдегледип эрттирери чаңчыл апарган.

Таможня ажилдакчыларының хүнүн 1983 чылдан тура бүгү делегейге демдегледип эгелзэн. Амгы үеде таможня организациялары делегейниң 182 чурттарын кады ажилдажылгаже эвилелдеп, садыг-саарылганың 98 хуузу хайгаарып, башкарып турар.

Профессионал байырлалының хүнүндө Тыва Республиканың садыг-саарылга палатасын Тыва таможняның даргазы Игорь Михайлович Качеев биле Кызыл хоорайның таможня постузуңуң даргазының оралакчызы Байыр-кыс Мунзуковна Салчак парлалга конференциясын эрттирген.

Игорь Качеев парлалга конференциясын ажадып тура, Тыва таможняның эрткен 2017 чылда күрүнелер аразына кады ажилдажылганы быжыглаа-

ТАМОЖНЯНЫҢ УЛУГ-ХУУЗУ

Байыр-кыс Мунзуковна Салчак биле Игорь Михайлович Качеев.

рынче утланган хемчеглериниң түңнелдерин база Тыва Республика биле Моолдун аразында садыг-саарылганың кандыг байдалда чоруп турарының дугайында кысказы-биле чугаалаан. 40 муң хире чүк, 26 муң транспорт, 93,4 кижилер 2017 чылда Тыва таможняның

эрттирилге пунктуларын таварып эрткен. Хандагайтыны таварып Моолче эрттирилге пунктузу кончуг эптиг болуп турар. Тыва Республиканың Чазаның ол айтырыгын харылаар яамылар-биле база Россия Федерациязының ведомстволары-биле Хандагайтыда

күрүнелер аразының эрттирилге пунктузун 2018-2020 чылдарда чаартыр ажилдар ук эрттирилге пунктузунуң ажилын оон-даа экижидер. Ынчангаш Хандагайты эрттирилге пунктузу ийи чурт аразына кады ажилдажылганы быжыглаарына эки үре-түңнелдерни бээр дээрзинге идегел улуг.

2017 чылда Тыва таможня 10,11 млн рубль орулганы федералдыг бюджетке кириген. 2016 чылга көөрдө, 2,8 катап өзе берген. 2016 чылда орулганың 70 хуузу административтиг торгаалдар турган болза, а 2017 чылда орулганың 57 хуузу үндүрүлгелерден болуп турар.

Дараазында Кызыл хоорайда таможня постузуңуң даргазының оралакчызы Байыр-кыс Мунзуковна Салчак таможняның хоойлу-дүрүмүндө чаартылгалар дугайында илеткелди кылган.

Айдың ОНДАР.

Белекмаа КАЛЗАННЫҢ тырттырган чуруу.

Акция: Кичээнгейлиг болуңар!

АДА-ИЕЛЕРГЕ, УРУГЛАРЫНГА

Январь 26-ның хүнүндө Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы биле Эрте болгаш өөредилге яамызы демнежип, Кызыл хоорайның садыг-саарылга төптеринге болгаш И. Ярыгин аттыг спорт комплекзинге, хей чон чыылган өске-даа черлерге профилактиктиг акцияны чоруткан.

Аңаа ИХЯ-ның ажилдакчылары бичии уругларга болгаш ада-иелерге сагындырыглар бижээн үш аңгы буклеттерни чонга үлөп, сонугарга улус-биле чугаалажып, профилактика ажилдарын кылган.

Ук буклеттерниң бирээзи арман үжээр оорлардан эт-өреңгизин канчаар камгалааның дугайында. Хей-ниити черлеринге улуг-даа, бичии-даа улус соталыг телефоннарын өйү-биле чидирип, оорладып урарына барымдаалааш, сагындырыгларны бижээн. Сот-

лыг телефоннары колдуунда кудумчу автобустарына, чем болгаш идик-хеп садыгларына оорлап турар. Ынчангаш үнелиг эдиңерни сумкаңарны иштики карманынче ырадыр суккаш, аксын так дуглаарын утпаңар! Мөөң акшаңар биле үүрмек акшаларыңарны аңгы-аңгы черлерге суккулап алыңар. Агар-саныңарны, картаңарны пин-кодтарың акша-хавыңа шыгжаваңар. Силерге чоокшуладыр туруп азы артыңарже сыңнып турар улуска кичээнгейлиг болуңар.

Ийи дугаар буклетте бичии уругларның ада-иезиниң азы улуг улусунуң чөпшээрели чокка бажыңдан үнерин болдурбазының дугайында. Бир эвес урууңар азы оглуңар силерниң чөпшээрелиңер чокка бажыңдан үнгөш, чорупкан болза, бирээде, ооң чүнү чугаалап турганын сактып келиңер. Ийиде, Бажыңдан чоруп тургаш, акша-көпөөк азы

чылыг хеп, документиңер, үнелиг эт алган бе дээш, хынаңар. Үште, ынаар-мынаар долгап, эш-өөрүндө, төрелдеринерден айтырган соонда-даа, тыылбас болза, эмнелгелерге ооң соонда полицияже дамчыдыңар. Полицияга оглуңар азы урууңар читкен дугайында билдиришиң бижири силер. Дөрте, назы четпээннер инспекторуңа кээп, урууңарны азы оглуңарны чуруун арттырып калыңар. Беште, читкен кижиниң баргы дег эш-өөрүнүң, төрелдериниң доозазын кезип азы телефон дамчыштыр-даа болза, сураглап, дилеңер. Алдыда, читкен кижиниң тыптып келирге, ыт чок

чорупкан чылдагааның эп-чөп-биле тодарадып, чугаалажыңар. Моон соңгаар бажыңдан ынчаар чорбазының дугайында профилактика ажилдарын чорудуңар.

Үш дугаар буклетте, назы четпээн бичии уругларның кежээкиниң 22 шак соонда хей-ниити черлеринге ада-иези, улуг кижизи чокка чааскаан чоруун болдурбазының дугайында бижээн. Бир эвес назы четпээн оол азы уруг кежээкиниң 22 шак соонда улуг улусунуң үдөлгези-биле эвес, а чааскаан чораан болза, Тыва Республиканың кодекзиниң административтиг хоойлу хажыдышыңы деп санааш, ада-иезинге 500-тен 1000 рубль чедир торгаал онаар. Бичии уругларга хамаарыштыр: бир эвес ада-иер чокка кежээ орай хей-ниити черинге чоруңарда, силерни полиция ажилдакчылары тудуп алган болза, кортпаңар, документиңерни көргүскөш, ада-иерге долгаптарын дилеңер!

Олча ОНДАР.

Телевилел дугайында бодалдар

Кижии амытан төк кээп дүшкен черлиг, өзүп келген суурлуг болур. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун көдээ суурларның сайзыралынче кичээнгейни салып, "Мээң чурттап турар суурум" деп губернатор телевилелин боттандырып эгелээр дугайында эгелээшкини кончуг чөптүг деп санаар мен.

Көдээде амыдырал-чуртталаны сайзырадыры бо хүннүң ончуг чугула айтыры. Бо телевилел 5 чыл хуусаада боттанып айзыралды алыр ужурулуг. Кол-а чүве бо телевилелдин боттарына чоннуң киржилгези улуг олур. Чон хуралдарын эрттиип, чүнү кылза экил деп чүүлдү уурда чурттап турар чон-биле үмележи, сорулганы салза огуур. Бо таварылгада чонну аара тудуп баштаптар удуртук-у турар ужурулуг. "Чон, төөгү, аштыңы – ожукуң үш дажыг болур" деп чоннуң мерген угаазында дег, чонун езулуг-ла аштап, удуртуптар шимченгир кижилер херек.

Чижээлээрге, Чыраа-Бажын

ҮЕЗИ КЕЛГЕН АЙТЫРЫГ

алыр болза, анаа бөдүүн арат Санчыжап Шырапович Монгуш деп кижии чурттап турду. Ол архитектор кижии-биле дөмей, суурнуң сайзыраарының планын тургусчуп берген. Бо суур республикада чараш суурларның санында кирип турар.

Чыраа-Бажының сайзыралына үлүүн кириген Борбак-Көже Чонданмайович Куулар, Натсык-Доржу Сүлдемович Донгак, Оолак Даржаевич Кара-Сал, Комбужап Балчыыр-оолович Куулар дээш оон-даа өскелерни адап болур. Чыргакы суурдан Маадыр, Доктугу алышкыларны утуп болбас. Хорум-Дагдан улуг өгбө Бопуунай Куушович Монгуш 90 харлыг дириг төөгү болуп ам-даа чурттап чорууру өөрүнчүг. 100 хар чедир чурттап-ла чорзун деп йөрээп ор мен.

Шемиден Сечикпаа Ак-кыс-овнаның ады төөгүге артар ужурулуг. Чадаана сумуздан Бири-Санаа Монгуш Көкеевич, Чажаң Чозукпановна, Настык-Доржу Донгак дээш оон-даа өскелерни адап болур. Бо чоокку

үеде суурнуң сайзыралы, чону дээш кызып ажилдап турган Александра Хаяевна Донгак (амгы үеде Дээди Хуралдың депутаты) үлегер-чижек болуп артар. Чазын чонунга тарыыр картофель херек апаарга, Дуса дээр чолаачы уруг-биле кады ГАЗ-53 ишти тарааны чүдүрүп алгаш, кожавыста Хакасиядан картофельди орнап эккеп турган. Хакастарның аңмаарындан картофельди чүктеп тургаш, үндүр дажыглап алыры дыка-ла берге чүве деп чугаалап органын дыңнаан мен. Ажылынга ындыг кызымак кижии. Ооң депутаттап чорууру-даа чөп боор. Өске суурларда-даа чону дээш кызымак даргалап ажилдап чоруурлар хей. Бо губернатор телевилелиниң боттанып турар үезинде, 5 чыл иштинде, бир улуг төөгүлүг ном азы кино-даа тырттырып ап болур арга бар. Оон ыңай суур бүрүзүңге турисчи баазаларны ажадып, бойдузунуң каас чурумалын көргүзүп, бизнес-планнарны ажилдап кылыры хүннүң чугула

негелдези апарган.

Тыва Чазавыстың ажилдап кылганы "Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг", "Инек – чөмгерики малым", "Социал хөмүр-даш", "Социал картофель" деп телевилелдер көдээ амыдыралды сайзырадырына кончуг идигни берип турар. Иви ажил-агыын сайзырадып, тыва аъттың уксаазын экижидер талазы-биле телевилелдер база боттанышкында. Чазавыс бо хире сагыш салып, сайзырап, хөгжүүрүңе таарымчалыг байдалдарны тургузуп турда, көдээниң ажил-ишчилериниң көдүрлүүшкүнүг ажилдаар үези келген.

Кожууннарга телевилелдер күүселдези-биле суурлар аразына адаан-мөөрейни чарлаары – хүннүң негелдези апарган. Ооң тиелекчилеринге республика чергелиг мөөрейлерни чүге эрттирип болбас деп? Эреңгей чүвениң черле херээ чок. Бо-ла бүгү ажил-херектерниң түңнелинде эки удуртукчу, идепкейлиг кижилер үнүп келир. Оларның ат-сураа төөгүге артып каар.

Виктория ПЮРЮНА.
Чадаана хоорай.

Сүт-Хөлдөн медээлер

БАШТАЙГЫ КИРЖИКЧИЛЕР

Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксы суурнуң Чогаалчылар кудумчузунда чурттап турар арбын ажы-төлдүг анык өг-бүлө Уран Кошкар-ооловна, Шолбан Семис-оолович Саттар "Инек – чөмгерики малым" деп губернатор телевилелиниң кожуунда баштайгы киржикчилери.

Бо аныяк өг-бүлө кожуун чагыргазының идегелин шын-зыдып, эрткен чылын алган бызаалыг инээн коданында онча-менди тудуп турарлар. Бызаалыг инээнге чылыг кажааны туткаш, 5 тонна хире эки шынарлыг си-генни кезип, белеткеп алганнар.

Чайгы үеде бызаалыг инээн кады кожоларының инектеринге кадып алгаш, ээлчег езугаар кадарып чайлааннар. Ам аныяк өг-бүлө бызаалыг инээн коданында тургуза азырап турар. Бызааның-даа, инектин-даа күш-деңгели шырак. Шалып-ишчи диртен Саттарның инээ бо чылын төрүүр. Оларның коданынга үш баш чедир бода малдың немежи бээр өөрүнчүг.

ТИЛЕКЧИЛЕР БОЛГАН

Байырлалдар хүннеринде болуп турар мөөрейлерге идепкейлиг кирип турар коллективтерни алгап-мактавас арга чок. Ындыг коллективтерниң бирээзинге кожуунуң саң-хөө эргелели хамааржы (удуртукчузу Ч.О. Куулар). Чоокта чаа кожуун төвү Суг-Аксы суурга организациялар аразына болган тыва национал аш-чөм мөөрейинге саң-хөөжүлөр тиелекчи болуп, шаңнадып-мактатканнар.

ХООЧУННАРНЫ УТПААН

Хүндүлүг дыштанылгаже үнгүжеге чедир төлөптүг ажилдавышаан, төрел чонунга ак сеткилди-биле бараан болуп чораан хоочуннарын утпайн, харын-даа оларга моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирип турар коллективтерни, организацияларны, удуртукчуларны чонга таныштырып, чырыдып биживеске, эпчөк болгай.

Шак ындыг коллективке кожуунуң төп эмнелгезин хамаарыштырып болур. Ол организацияның удуртукчузу – кол эмчизи Лидия Сергеевна Ондар. Эмнелге шугумунга үр-түңнелдиг ажилдап чораан хоочуннарын чыл санында 2 тоннадан эвээш эвес, эки шынарлыг хөмүр-даш-биле хандырып турары дээрге-ле өскелерге үлегер-чижекте көргүзүп турарының көскү херечизи-дир.

Чижээлээрге, үр үеде эмнелгеге санитаркалап, аарыг-аржык акы-дуңма төрөл чонун, ажы-төлү дег, ажаап-тежээп келген А.К. Ондарга, Л.Ч. Ондарга база хоочун эмчи А.Ч. Монгушка болгаш өскелерге-даа материалдыг дузаны чедирип, шаңнап-мактавышаан, белек-селектерни сунуп, байыр чедирип турарына кымның сагыш-сеткили өөрбөс боор.

Бо коллективтиң буянныг үлегер-чижээн өске коллективтер, организациялар уламчылаары күзенчиг.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл кожуун.

ХООР-САРЫГ ТАРААДАН ЧЕМНЕР

Тараа холумактыг амданныг чаагай шоколадтарны, божадан мороженоени, куруттарны чүглө Тываның чурттакчылары эвес, кожавыста Хакасияның чону база дендии сонугурап турар деп, эрткен чылын аңаа чорааш, база бижээн мен. Ынчан болуп турган шуулган үезинде Саян дагылардан алып келген барааннарны көргөш, Красноярскиниң, Хакасияның сайгарлыкчылары керээ езугаар ажилда-жылгаже чалап турганнар. Ылаңгыя хоор-сарыг тараадан кылган шоколадтарны Абаканның чурттакчылары катап-катап ап турдулар.

Мындыг тывызык чоруу-биле ажилдап турар сайгарлыкчы Ульяна Кууларның атсураа республикада билдингир апарган. Оон удуртулганы-биле ажилдап турар «Национал аш-чем болбаазырадыр төп» ажилын үш чыл бурунгаар эгелээш, амга чедир тура дүшпээн.

Бо бүдүрүлгедө колдуунда аныяктар хаара туттунган. Оон директору Кежик Куулар ажилыга бердинген, билиг-мергежилин бедидип, каяа-даа чедип каапкан боор, сайгарлыкчылар шуулганнарындан черле чыда калбас, бурунгаар көрүштүг. Бүдүрүлгениң менеджери база аныяк уруг Чинчи Монгуш, бухгалтер-экономист мергежилдиг. Барааннарны үндүр садар талазы-биле хамык-ла керээлерни, дугуржулгаларны кылып бир кол ажилдакчызы ол. Аш-чем болбаазырадыр талазы-биле кол технолог Чинчи Даржаа. Ол дооскан эртеминиң аайы-биле мында ажилдай берген, даанган ажил-херээнге кызымаккай, ында уругларның ажилын башкарып турар дагдыныкчызы. Оон ыңай бир аныяк ажилдакчы Орлан Ооржак, бүдүргөн барааннарны савалаар халтарны чараштап кылып, кончук шевек кижиге.

Улаштыр тараа холумактыг амданныг шоколадтарны холу-биле кылып бүдүрүп турар уругларны таныштырайн. Айзана Монгуш биле Аржаана Хомушкы кылып турар ажилын дыка эки билер улус, шалыпкыны-даа кончук. Эртен 9 шактан кежээ 6 шакка чедир ажилдаар. Бир хүнде хоор-сарыг тараадан 640 хире шоколадты хол-биле кылып турарлар.

Тыва шоколадтың технологиязын сонугурадырга мындыг. Баштай херек чемнерни хоюду алып, оон янзы-бүрү дүрзүлгө хевирлээш, соодукчуга шыгжаар. Оон соонда доңа бээр, халтаар. Бо ажилдарны шуптузун хол-биле кылып турар-даа болза, хүнде-ле кылып ужурул нормазын (үлүүн) күөседип турарлар. Оон технологка хүлээдирге, технолог санааш, менеджерге хүлээдип бээр. Тараа холумактыг тыва шоколадтарны кызымак улус «алдын» холдары-биле мынчаар кылып бүдүрүп турар-дыр.

СҮТТЕН ЧЕМНЕР

Сүттен быштак, эжегей, ереме, чөпкөк, ааржы, курут дээш янзы-бүрү чемнерни кылып ап турар бис. Бо бүдүрүлгедө божадан мороженоени болбаазырадып кылып турар. Амданныг тыва мороженое дижит бис. Бо ажилга Светлана Шактар-оол биле Алия Монгуш мергежээн. Технологтуң айтып бергени-биле бир хүнде муң чедир кылыптарлар. Божаны хоорай чоогунда малчыннардан дугуржулга езугаар хүлээп алгаш, улуг-улуг соодукчуларга доңуруп каар. Оон кол технологтуң удуртулганы-биле божаны соодукчулардан өйлеп алгаш, мороженоелерни кылып.

Тыва мороженое баштай төгерик турган, амгы үедө шөйбек хевирлиг кылдыр болбаазырады берген. Ол дээрже база Ульяна Кууларның тывыгыр-сагынгыр чоруу-биле «хуула» бергени бо. Мороженое бүдүреринге тускай херексел, шынап-ла, чугула херек. Шоколад ышкаш

эвес, оон нарын, бир дугаарында ону дүрзүлөп-хевирлээр формовкалар (тускай хеп-савалар), соодукчулар ыяап-ла херек апаар. Бүдүрүлгезин чаа эгелеп тургаш, мурнай дериг-херекселдин садып алган. Аңаа немей Кызылда «Терминалдан» 40 муң рубль өртөктөгү улуг соодукчуну саткан. Оон ыңай 180 муң рубльдин улуг соодукчузу база бар. Черле ынчаш бурунгаар чүткүп, ажилы шуудап турар бүдүрүлгө дээрзи илдең чорду. Бүдүргөн бараанын садып-сайгары-биле найысылалдың садыгларында болгаш Чеди-Хөл, Чөөн-Хемчик болгаш өске-даа кожууннарда сайгарлыкчылар-биле керээни чарып алган. Ырак кожууннардан келген сайгарлыкчылар база национал чемнерни сонугурап, айтырып турарлар. Чоорту оларның-биле база дугуржулга-

алырынга ажыктыг болур чорду — дидир. Шынап-ла, бараан сайгарып ажилдап турар кижиге аңгы-аңгы чоннарның аргадуржулганы ажыктыг, өөредиглиг болуру чөптүг.

ЧАА СОРУЛГАЛАР, ДУГУРЖУЛГАЛАР

Бо сайгарлыкчылар барааннарын амдызында хол-биле кылып турарын үстүндө сонугадып бижээн мен. Чаа дериг-херекселдерни садып алырын олар шагдан тура-ла планнап келген-даа болза, бүдүрүлгениң бут кырынга туруп сайзырап олурар шаа ол. Ындыг-даа болза үе чидирбейн, технологтуг дериг-херекселдерни чиик өртөк-биле садып алырының оруктарын, арга-хоргазын ди-

Алия Монгуш, Чинчи Даржаа, Светлана Шактар-оол.

ларны кылып планнныг.

Оон ыңай амданныг куруттарны база кылып турар. Бо ажилды Ульяна Куулар боду харылап турар. Сүттен, алдын-сарыг хоо-тараадан чемнерни шуптузун хол-биле кылып, ындыг-даа болза, бүдүрүлгениң ажилчынаарының шалыпкынын, эрестин магадап-ла ханмадым.

ЧАА ТЕХНОЛОГИЯ- БИЛЕ

Тыва национал чемнерни болбаазырадып турар Кууларларның өг-бүлөзи үениң агымы-биле чаа-чаа аргаларны тып, Кыдаттың Эрлянь, Моолдун Улан-Батор чедип, сайгарлыкчылар шуулганнарынга, ярмарка-садыглаашкыннарда киржип турарлар. Ульяна Куулар моол, кыдат чоннарның арга-дуржулганын көргөни мынчаар чугаалады:

«Кожавыста моолдар куруттарын болбаазырадырда, бичии-ле кургадыпкаш, халтап кааптар чорду. Ол шыксымаар куруттар хал иштинге кургай бээр, ажыр-бас дээр. Кандыг-даа хевирниң куруттары бар, халтааш-ла, үндүр садып турарлар. А Кыдатка чеде бергеш, боттарыныстың тыва аш-чемивисти таныштырары-ыска, дыка сонугураар улус болду. Харындаа мырыңай маңаа, Кыдатка, бистиң-биле кады ажилдаңар деп чалап турган. Силерниң аш-чеминер экология талазы-биле арыг, тергин эки-дир деп үнелээн. Удавас, февраль эгезинде, Улангомга сайгарлыкчылар шуулганы болур, ынаар база чоруур деп белеткенип турар бис. Мындыг шуулганнарда киржирге, эки, чаа-чаа технологияларны көрүп, билип

леп тургаш, Кыдаттан алырын дугуржул алганнар.

Бо чаа херекселди бүдүрүлгениң директору Кежик Куулар интернет четкизин дамчытыр боду тып алган. Оон соонда бээр эккээрин улуг компанияларның бирээзи-биле база чугаалажып алган. Ол херекселди канчаар ажыглаарының дугайында сөзүглелди кыдат, англи дылдарда бижээн. Англи дылда сөзүглелди Кежик Каң-оолович боду очулдуруп турар. Амдызында ону очулдууларынга үе херек деп аныяк сайгарлыкчы чугаалады. Кыдат чуртунда мороженое кылып херекселдин өрттө мүн-не чүгээр 200 муң хире рубль, оон каайлы доскуулдарынга төлээри база бар. Оон тура Тывага чедир эккээринге элээн чарыгдал үнер. Ындыг-даа болза хүнден хүнге улам хөгжүп орав бүдүрүлгеге дериг-херекселдер чугула херек. Ынчангаш эккеп, эптеп салгаш, дораан-на продукцияларны оң-биле кылып эгелээр деп шийтпирлээннер. Чүге дизе соңгаар хоорайларда сайгарлыкчылар керээ езугаар ажилдаары-биле манап турарлар. Удавас Шагаа байырлалы болгай, оон соонда Сибирьниң хоорайларында сайгарлыкчылар-биле дугуржул алып арга тыпты бээр дээрзин Ульяна Куулар планнап турар. Божа холумактыг мороженоеден аңгыда, оон өске-даа хевирлерин кылып сорулганы салып алганнар.

Соңгаар хоорайларже садып болурун чөпшээрел бижин (лицензияны) Абаканга кылдыртыр. Амгы үедө бо бүдүрүлгө чүглө бистиң республикага садып-сайгарар чөпшээрелдиг болуп турар. Шагаа соонда шимченир бис деп Ульяна

Кечековна чугаа аразында немей Оон соонда чурттуң кайы-даа булу садып болур апаар.

ТҮҢНЭЛ СӨС ОРНУНГА

Бөгүнгү маадырларымның а агыйын түңнөп олурар, оларның шу кызымаан, шаптаразыннар турза оларны алып эртип, бурунгаарлап олурарын, оларның ажил-ижи-биле ныжып чорааш, билдим. Бүдүрүлгө амгы үедө турар оран-савазын хо чагыргазындан хөлезилеп алган санында 35 муң рубльди төлөп т Ажилдакчылары неделя дургуз ажилдаан акшазын суббота хүн санажып алып. Ында ажилдап т уругларның айда ортумак шалың муңдан өрү. Оон аңгыда бараанна садыгларже апарып чедирери, эле энергиязының хөлезини, үндүрүлгө чарыгдалдар-ла хөй.

Мону бижип олургаш, сайгарлыкчы хомудаан сеткилин база кирибес а чок болду. Чүл дээрже эрткен чы ноябрьда Абаканга эрткен делге ярмаркага киржип чорааш, Тыва барган төлээлерниң удуртукчузу удур дугуржул албаанындан боор, м женоелер шыгжаар соодукчулары бе эвес болган. Ынчангаш 40 муң ру өртөктөгү мороженоелер шупту э калган. Боттары Абаканга бичежек дукчуну 19 муң рубль-биле удур сатк ону ажилдадып ажыглаарга-даа, бо дан кылган мороженоелерниң хөй к эрип, чирттинмес апарган деп хомуда чугаалады.

Билдингир сайгарлыкчы Улья Кууларның кызымаккай ажилын үнел Тываның Чазаа, экономика, көдээ аж агый яамылары болгаш өске-даа бан черлери хүндүлөп бижиктер өөрүп четтиришкени бижиктерин бер лээн. Ачы-буян акцияларынга кирж бүдүрүлгениң ажилдакчылары бич уруглар бажыңнарынга барып, детким ни көргүзүп турары база демдеглек чиг. Тыва чоннуң национал аш-чем бодунуң чогаадыкчы, тывыгыры-би кылып турар сайгарлыкчыларның аж ижи өскөлөргө үлөгерлиг болуру чүг жок.

Ася ТЮЛЮ

Авторнуң тырттыра

«ШЫННЫҢ» ПОЧТАЗЫНДАН

Бир суурнун дуржулгазындан

БУЯННЫҢ ҮҮЛЕ

Улус бо-ла: «Өртемчөйде бар-ла
чүве дөгөргөзү
Улуг-биче хемчээлдиг» деп
чугаалажыр.
Хемчээл чок чаңгыс чүүл бар
буянын бис
Хензиг-дир деп, улуг-дур деп
шыдаас бис.
(Даржай А. А.)

Тес-Хем кожуунун Кызыл-Чыраа суму-
зунда, аттыг-чарлыг акаалар чурту Ак-Эрик
суурда чон ортузунда чоруп турар «Буянын
үүл» деп ачы-дуза чедирилгеси бар.

Буянын үүл — аас-кежиктиң үнөр
дөзү. Хөй ажы-төлдүг 14 өг-бүлөгө,
кадының байдалы кошкак 8 чаңгыс чер-
чүтүгүлгө, хундүлүг дыштаныл-
гада 6 хоочунууска, кадының талазы-
биле кызыгаарлыг 10 уругга, 2 өскүстөргө
материалдыг дузаны бүгү ырак-чоокта
ажылдап-чурттап чоруур улуг-биче ак-
жыкчыларны чедирип турары болур. Ук
аачы-буян көргүзүп турар бо ыдыктыг хемчег
канчаар чоруттунуп турарыл дээр болза,
чон, оларның аразында студент, бөдүүн
чон, аныяктар-даа, тулган сайгарлыкчы-
лар-даа бар, олар «далайга дамды дуза»
деп бадыткалга даянып, эвээш-хөй акшаны
чыгып, ай санында 15 чаазында буянын
үүлени чогуудуп турар.

Бо буянын үүлениң кол эгелекчизи
болгаш тургузукчузу Чечен-оол Вяче-
славович база Саида Натпиг-ооловна
Чынапайларның өг-бүлөзи. Аныяк өг-

бүлениң мерген угаанның, хамааты бедик
туруштуг, ажыл-херекке шынчы болурунун,
Ада-чуртка кызыгаар чок бердинеринин
үлөгерин көргүзүп чоруурунун, сайзырал-
хөгжүлдө уланган удуртулгазының
ачызында бистиң чонунун хөй кезин эвээш
эвес санның деткимчени алган болгаш олар
сумуда хүн бүрүнүн социал экономиктиг
айтырыгларын шиитпирлээринге чугула
боттук рольду ойнап турарлар. Ак сеткилдиг
Чынапайларның өг-бүлөзи ийи ажы-төлдүг.
Улуг огул Байыр-Белек Санкт-Петербург
хоорайның Маршал Буденный аттыг шериг
академиязының курсантызы, бичии огул
Аракчаа Кызылда Президентинин кадет
училищесинде 6 «а» класстың өөреникчизи.

Сумунун чагырга даргазы Аяс-оол
Мартович Сакпай оларның онзагай эге-
лээшкенин деткип, кады сырый харылзаа-
лыг ажылдап турар.

Буянын үүлени, чондан эки тура-биле
акша чыылдазын, 2016 чылдың октябрь
айда эгеледизис. Бо хүнге чедир буянын
үүлениң агар санынче 110455 рубль түнүг
акша шилчезин. Иитизи-биле 350 ажыг
улуг-биче кижилер киржип турар. Чонга
буян көргүзүлгөндөн аңгыда, сумунун
хөгжүлдө-сайзыралыга база дуза кадып
келген. Чижээ, чонунун чүдүп, чажыг чажып
чалбарып чоруур, байыр-найыр эртер улуг
оваазы Шыды-Оваага «Ом мани падме
хум» деп улуг бижикке даштар чыгып, бу-
дуп, чугайлап кылырынга база-ла чонунун
киржилгеси улуг болган. Субурганга чаглак

кылдырган, чай санында-ла чараш чечек-
терни тарып, чон сеткили-биле суггарып
кээп турарлар. Ол ышкаш эм-домнуг
хөлүвүс Шара-Нуурнун богун аштап-арыг-
лаар ажилдарны чоруткан бис. Алдын-
Херел Соян кудумчузунда кудукка насосту
саткаш, кудукту ажылдаткан.

Чыгдыган акша-төгөрик-биле чонга
кандыг дуза каттынып турарыл дээр бол-
за, туда акша дузаламчызы, аш-чем,
эт-херексел, бажың-балгадынга септелге
кылыр чүүлдер, одаар ыаш, хөмүр дээш
өске-даа чүүлдерни садып эккеп берип ту-
рар. Бо хемчегерге чолаачылар, аныяктар
идекейлиг ажылдап турарын демдеглезе
чогуур.

Шыды-Оваа артының кырынга «Ом
мани падме хум» деп бижикти тургузарынга
160 ажыг кижилер киришкен. Ону чугайла-
рынга 186 литр водозамульсионканы, чонну
аай-дөдир сөөртүрүнгө 30 литр бензинни,
Субурганга чаглак кылыр ыаш материалын
чон берген. Ол ышкаш Кызылдың Южный-
да хүрээ тудуунда тудугчуларга 60 хлебти,
1 коробка сүтү чедирип берген.

Кым-даа кижилерге таваржы бээр,
ынчан сеңээ база улус дузалажыр болгай.
Кижилерге кичээнгейлиг болуп, оларга
эки чүвени кылып, ачы-дузанын, буянын
көргүзүп, чагай сеткилди сеткип чоруур
болза эки. Ындыг буян бүргээн кижилерге
амыдырал агын хайырап, чораан чоруу
чогунур, бүдүргөн үүлөзү бүдүнгүр болур.
Бистиң бо ажыл-херээвисти өске-даа су-
мулар боттандырып, бо берге үеде эвээш-
биче-даа болза, чонунга дузалажыр боор
деп идегеп артым.

Долаана ДАНДАА,
Ак-Эрик сумузуңуң библиотекары.

Солунга үнген материалга хамаарыштыр

АМЫДЫРАЛГА АЖЫГЛАЗА

2018 чылдың январь 16-нын
«Шын» солунга хоочун Бады
Ооржактың «Чүс каталдынаарының
орнунга...» деп кончуг солун, ажык-
тыг, үнелиг материалын дыка со-
нуургап номчааш, бодумнун санал-
оналымны бижикседим.

Ол хүндүлүг хоочунну бодун көрбээн,
билбес, танымас мен. Ындыг-даа бол-
за, ооң «Шын» солунга парлаттыган
алдын өртектиг арга-сүмезин улуг со-
нуургал-биле номчуп, «Янзы-бүрү тема-
ларга солун, ажыктыг материалдар» деп
лапкама кезип, шыгжап алгаш, улуска
таныштырып, тайылбырлап чоруур мен.

Хоочуннун ук материалында суг эне-
риязын амыдыралга канчаар ажылаарын
хөлчөк тодаргай, билдингир-биле та-
йылбырлап бижээн, ол дээрге агып чыдар
дамырак кара сугларның ачызы-биле
ажылдаар суг дээрбеси-дир. Ол дээрбеге
кандыг-бир бүдүрүкчү станокту кожуп-
тарга, ол дыка хөй ажыктыг ажилдарны
биске кылып бээр: далганын бүдүрүп
бээр, дүктү дыдар, кидисти өйүп бээр,
дойну хоюдар, шатуннуг насос-биле сугну
содургааш, бедик хавак кырынга ойладып
бээр дээш өске-даа. Бензин, солярка-
даа хереглесес. А бистер кандыг ийик

бис, хөй, өшкү дүгүн, кештерин октаптар.
Кожууннарда-даа, хоорайда-даа ыңдыг.
Чоогунда хемчигештер агып чыдырда
безин «суг чок-тур» дээш, огород, ногаа
тарыыр эвес бис, огородуушта шагар-өт,
чашпан үнүп турар-ла болгай. А үстүнде
бижээним ол хоочуннун «шимчедикчи
дугуйу» ол бүгүнү халас кылып бээр
чүве-дир ийин. Көдээде-даа, хоорайда-
даа ажил чок улус, ылаңгыя аныяктар
бо хүндүлүг хоочуннун арга-дуржулгазын
холга ап, амыдыралга ажыглаза, дыка-
ла ажыктыг болур-дур. Боттарында-даа,
чонга-даа. Хөй акша-даа үндүрүп турбас.

Бады Ооржак хоочуннун ол макет-
төлөвилелин Бел аржаанында ажыглай
бергенин чон көрүп, ажыглап турар апар-
ганын кончуг деткип тур мен. Инженер,
тудугжу, «алдын холдуг», чырык угаан-
ныг, бурунгаар көрүштүг хоочун-биле
сумуларда, кожууннарда сайгарлыкчы
чорукту, биче бизнести хөгжүдөр тала-
зы-биле ажылдап турар специалистер
ужуражылганы, «төгөрик столдарны»
организастан, чонну бо онзагай, төөгүлүг
ажыл-херекке кыйгырза деп бодалдыг мен.

Бады Ооржактың «Шын», «Тувин-
ская правда» солуннарга парлаттыган
ажыктыг сүмелерин бичежек ном кылдыр

үндүргөш, чонга таныштырза. Оон ыңай
бо хоочун 2017 чылдың апрель 13-түн
«Тувинская правда» солунунда «Ховар
хөлдүн тынын алза» («Спасти уникальное
озеро») деп үнген чүүлүн дыка-ла үнелээр
мен. Ында хоочун кайгамчыктыг онзагай
эм хөлүвүс — Чедер чүге кадып, бичелей
бергенин деп айтырыгга хамаарыштыр
ук хөлүвүстүн эм суу чер адаанче өскээр
агып батпайн, а хөлчө кири агарының,
ону улгаттыларының дугайында хөлчөк
ажыктыг сүмезин бижээн. Республиканың
кадык-камгалап, бойдус камгалаар талазы-
биле яамылары мону чүге кичээнгейге
албайн турарыл? Кижилер кайгап ханмас.

База ол ышкаш КТРК «Тыва»-ның
пятницааларда үнүп турар «Экии, Тывам»
деп теледидарындагы бады Оор-
жак хоочунну чалап, ооң кылып алган
ыаш дугуй-шимчедикчизинин макет-
төлөвилелин чонга көргүзүп, таныш-
тырган болза. Чырык үзөл-бодалдыг,
бедик мергелжилдиг, төрөөн Тывазы, ооң
сайзыралы дээш сагыш човап, бодунун
ажыл-дуржулгазының алдын үүжезин
чонунга харам чокка үлөп чоруур, мерген
угаанныг, ховар кижилеринин бирээзи-
дир. Ындыгларга мөгөөр ужурулг бис.

Серенмаа ШОЙДУН,
«Ак баштыгларның алдын үүжези»
хоочуннар клувунун даргазының
оралакчызы.

Кызыл хоорай.

Кызымак аныяк
өг-бүлө дугайындаДУЗА КАДАР АРГА
БОЛЗА

Чеже чылдар иштинде
көрүп, бодап чораан бодамда-
рымны «Шын» солунче бижип
ор мен. Амгы үеде амыдырал-
чуртталганың аажок сайзырап
турарын караам-биле көрүп, ма-
гадап чор мен.

Сезен хар ажа берген эне мен.

Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада мен.
Бо үеде чамдык кижилерге амыдырал-
чуртталга алдырбас, бергезимээр деп
чүвени көргөш, ол дугайында бижип
деп бодай бердим. Чазак-чагырганың
кижилерниң амыдыралынче сагыш
салып, чаа-чаа чаартылгаларны ажил-
дап кылып турары эки деп билип чор
мен. Ам бодумнун таныырым, билирим
аныяк өг-бүлө-дугайында бижип көрөй.
Бо аныяктар Кызыл хоорайда чурттап
чоруурлар. Өг-бүлениң херээжен ээзин
Өпей, а эр ээзин Альберт дээр. Олар
ийи ажы-төлдүг. Уругларының бирээзи
өөреникчи, бичиизи уруглар сады барып
турар. Өпей дээди эртемниг юрист.
Альберт бир организацияда чолаа-
чылап турар. Кайызы-даа арага-дары
ишпес, амыдырал дээш кызымаккай
уруглар. Ай санында ажылдап алган
акшазын чедиштирер дээш, кызып-ла
чоруурлар. Уруг-дарыыңа идик-хеп,
хүн бүрүде ижер-чиер аш-чем, чырык,
суг, үндүрүг дээш чарыгдалдар төнүч
чок. Өгнүн херээжен ээзи эртемниң
аайы-биле ажил тыппайн, ЦУМ-да са-
дыгжылавышаан, база бир өске ажил-
да дакпырлап ажылдап турар. Бажың
хөлөзини берге айтырып бооп турар.
Амгы үеде Кызыл Партизан кудумчузун-
да бузар деп турар бажыңы хөлөзилеп
чурттап оларлар. Оларның амгы үеде
чурттап оран бажыңын бузар деп баар
болза, огулунун школазының, уруунун
садының чоогунда оран-саваны кайыын
тып алырын чугаалап олурар чорду.

Дузалажыптар ада-иези-даа чок.
Шак мындыг байдалда уруглар-дыр.
Өпейни азыраан кырган-авазы, кыр-
ган-ачазы ам чок. Альберттин ада-иези
шагда-ла Улуг-Хем кожуунга колхозтар-
га бухгалтерлер чораан. Олар ышкаш
аныяк өг-бүлелер хуулуг чээли алыр
дээрге, төлээри берге алаар. Уруг-
дары өзүп, оларның негелдези база
улгадып орат. Бо түренич байдалды
экижидер аргазын канчаар-даа бода-
нырга, күш четтирбес бооп турарын
хомудуп чугааладылар. Чазак-чагырга
база бо айтырыгны канчаар эде көөрүн
планнап, бодап-ла тур боор деп бода-
вышаан, бо чагааны бижидим.

Бодалымны доозуп ора, «Кижилер
бүрүзүңге чурттаар оран-сава четчир
кылдыр сорулгаларны салыр» — деп,
Россия Федерациязының Президентизи
В.В. Путинниң чугаалап турганын сак-
тып олур мен. Шак бо айтырыг бистиң
Тыва-выска боттанып эгелээр боор деп
күзээшкн болгаш идегел-биле чагаам-
ны доозайн.

Мария НАТСКА,
хоочун башкы.

Сөөлгү үеде кредит чок
чурттап чоруур улус ховар
апарган деп болур. Ара-
зында кредит чок улус бар,
ынчалза-даа санныг.

2000 ажыг чылдарда Тывага
кредит алыр «мода» чаа эгелеп
турда, күрүнө банкызындан хуу-
луг чээли алган мен. Эгезинде
банкының тургузуп каан чурумун
өзүгээр төлөп чоруп тургаш,
ажылдан үнгөш, кредитке-даа
күш четпестей бердим. Ооң соон-
да мени суд приставтарынче
бериптерге, ол организацияның
ажылдакчылары мени каяа-даа
сүрүп чедип кээр, амыр-дыш
бербес, ат болган берге, хоруг-
далда ышкаш чуртталга эге-
лээн. Уйгу-дыш-даа чок, та каш
айлар иштинде дыштыг удуваан
кижи мен. Ынчап-мынчап чок
улузунун, ада-иенниң дузазы-
биле мүн-не төндүр төлөп үнгөш,

Номчукчунун сүмези

САГЫШ АМЫР, ДЫШ

оон олчаан кредит деп сөстү
дыңнааш-ла, чүрээм ыстай бээр
апарган. Оон элээн каш чылдар
эрткен соонда, бир эжим сугга
чеде бээримге, кредит карта-
лыг болду. Күткүлгөге алыскаш,
база ыңдыг карталыг болуксай
бердим. Күзелимни илередип
чугаалаарымга, ол эштерим ол-
ла дораан интернет таварыш-
тыр чагыг чорудупкан. Ийи-үш
хонганда меңээ чагаа келген.
Кредит карточкаларны почтадан
ап алыңар деп каан болган. Ону
ап алгаш, садыгларың ужурулг
турган чүвени билбес кижилер
кылдыр төндүр уштупкан мен.
Оон база-ла кредит төлөп, хилин-
чээн көрүп-ле эгеледим. Хайлыг

чүве, анаа эки ажылдап чоруп
тургаш, өш-биле дөмөй кредит
алган соонда-ла, ажил-хожулга
бир-ле билдинмес чылдагаан-
биле шаптараазыннар эгелээр
чорду. 6000 рубльдин чээли
карточказын алган мен. Барык
ийи чыл иштинде ай санында
600-700 рубль төлөп келгеш, оон
ол карточкамны чидирип алгаш,
ол дугайын утупкаш, төлөвейн
барган мен. 2017 чылда банкыда
агар-санымда акша-хөреңгимни
чарыгдарым хоругдалтарга,
сүржүп чеде бээримге, ынчангы
арткан каш акша 15000 рубль
чедир өзе берген болду. Артында-
ла мени судта берип каан. Суд-
ташкыш, агар-санымны ажытты-

рып алдым.

Бо-ла бүгү болган чүүлдерден
бодумга мындыг түнел үндүргөш,
канчап билер, арга-сүмө хереглеп
чоруур улус бар болуру чадавас
дээш дараазында сүмелерни
бижидим: Бирээде, аргалыг бол-
за кредит албааны дээр. Ийи-
де, кредитти алыр-даа болза,
бажың азы чер дээр ышкаш улуг
эт садып алырда алганы дээр,
а хүн бүрүнүн үүрмек чүүлдери
дээш кредит алган херээ чок.
Үште, аргажок ап алган болза,
банкының тургузуп каан чуру-
мун (графигин) өзүгээр төлөп
тура, артыкшылдыг каш-даа
акша тутсуңарза, кол өрө дээш,
банкыга билдиришиң би-
жээш, бичиилеп төлөп ап болур
силер. Ынчан банкыга төлээр
хууңар эвээжеп орат болур.
Дөрте, бир эвес кредитиңерни
төлөп күш четпестеп эгелээр

болзуңарза, оон деспейн, харын-
даа банк-биле сырый харылзаа-
лыг ажылдап, кезек үениң иштин-
де кредит төлээрин тургузурар
дээр ышкаш аргаларын дилеңер.
Беште, бир эвес силерни суд-
тааш, приставтарже берипкен
болза, ол кара хептиг ажил-
дакчылардан деспейн, а ха-
рын-даа бодуңар чеде бергеш,
арга-сүмеден айтырып, тургус-
тунуп келген бергелерни дарый
шиитпирлеп алыңар. Пристав-
тарда база силер ышкаш кижилер
ажылдап турар. Хоорайның
приставтарында бир танывазым
ажылдакчы угбай меңээ дыка-ла
дузалаан. Ужур-чөвүн тайыл-
бырлааш, дуза дилээриңерге,
кайнаар баарын чүнү канчаарын
бирден бирээ чокка айтып бээр.

Чылбак-кыс АМАЖАА,
Сүт-Хөл кожуун.

Тыва Арат Республика үезинде чон ортузунга арагалаар чорук кандыг байдалдыг турганыл? Бир эвес арагалаар чорук турган болза, арагачылар-биле канчаар демисежип турганын билип алыр сорулга-биле тыва дылдың мастери, тыва сөстүн термини, чоннуң чогаалчызы Монгуш Кенин-Лопсанның «Буян-Бадыр-гы» деп роман-эссезин номчааш, мындыг түннелге келдим.

Арага болгаш арагалаашкын шаг төөгүдөн күрүнө чергелиг берге айтырларның бирээзи турган. Чүге дээрге ол экономика, саң-хөө айтырыглары, күрүнө бюджет-биле холбаалыг. Араганы бүдүрүп турар кижилер анаа эвес бай коммерсантылар, миллионерлер-ле болгай. Олар чурттуң саң-хөө политиказынче холгаарлап кирип, бюджеттин бир адырын тургузуп турарлар. Ынчангаш араганың да-зыл-дамыры быжыг, өлөң сизген дег тутчу бээр болгаш, ооң-биле демисежири берге.

ТАР үезинде бистиң күрүнениң үнде-зиекчиэи Буян-Бадыр-гы арагачылар-биле демиселди чорудуп, тывалар эртем-билиг-лиг, бедик культурулуг чон болзун дээш, кончуг сагыжы аарып чораан. Ол тудуп хоругдаттырган соонда, кара бажыңга чыт-каш, янзы-бүрү эрге-дужаалдарга ажил-дап турган үелеринде Тыва-выс дээш, тыва чоннуң келир үеде хөгжүлдэи дээш чүнү бодаваан дээр. Ооң сактыышкыннарының аразында мындыг одуруглар бар: «Арагалаар чорукка удур, оорлаар чорукка удур хоойлуну чогаадырыңга киржип турган мен» (Роман эссе «Буян-Бадыр-гы» арын 418).

Арага ижер чорукка, корум-чурум үрекчилеринге хамаарыштыр канчаар хем-чег ап турганы романда тода билдинмес боорга, республика архивинден хоойлунуң бодун тып алгаш, ону номчуп көөр дээш, диледиримге, тыппайн бардылар.

Арага деп чүве кижилерниң азырал малды саап, ооң сүдүн болбаазырадып өөрени берген үелерде тывылган. Тыва арага база чем аймаанга хамааржып, хүндүткелдин чеми кылдыр санады берген. Ону тывалар колдуунда дөргүл-төрөл аразында аалдашканда, кандыг-бир чорук-херек бүдүргенде, куда-дой болганда ажыглап чораан.

Буян-Бадыр-гының кудазыңга хамаарыштыр алырга, романда мындыг одуруглар бар: «Буурул ноянның оглунуң кудазы дүшкен черге келген кижилер чеминиң дээжизин чил чооглааннар. Улуг кижилер араганы база ижип турган. Ол

Багын чугаалаарга, бачыды арлыр

«БУЯН-БАДЫРГЫ» БОЛГАШ АРАГАЛААШКЫН

шагда араганы эзиртир ишпес, чүгле ийи дугураанны чооглаар. Кыдаттың кара арагазын бир хууңга куткаш, чанында аът караа ышкаш кундага салып каан турар. Ону ишкен кижини, ынчан көрбээн мен» (Роман эссе «Буян-Бадыр-гы» арын 41). Араганы чүгле улуг назылыг кижилер ижер деп чугааның бадыткалы ол-дур. Онзазын көрүңер даан, чүгле ийи-ле дашка. Ол кудага байлар-даа, ядылар-даа келген чүве-дир. Байлар боттарының улуг эрге-дужаалы хамаанчокка чүгле ийи-ле дашканы ижер. Кыдаттың кара арагазы төктүп чыдырда-даа, олче чазыйлавайн турган. Бо бүгү чүнү көргүзүп турганыл дээрге, кижилерниң ноянга хүндүткелдин, ынак-шылын, бүзүрелин илередип турганы ол.

Шаанда бистиң өгбелеривистен арага-дарыга сундулуп кижилер дээр-ле колдуунда байлар, дүжүметтер, улуг эрге-дужаалдыг кижилер турган чүве-дир. Чүге дээрге оларның холунда хөй мал-маган, аш-чем, арага-дары, алдын-мөңгүн бар болгай. Ынчангаш олар кара туразында чаңнап турган чүве болду. Борто хамаарыштыр романда мындыг одуругларны номчуурга, билдине бээр: «Буурул ноян таалал болганда, Бора-Хөлдүн Дамба-Хаа баштаан байлары эзиртир арагалап алгаш, назы четпээн ноянның өргээзинче халдап кээп турганнар. Дамба-Хааның көгүткени эзирик бай дүне када халдап келгеш, ноянның өргээзинче чалчып-чалчып, сыдырады ыңай болган. Оон ол эзирик бай база катап халдып келгеш, мынчаар чулчуруп турган: «Аянгаты чурттуңче чору, бистер сенден артык бай бис. Бодувус киживис ноян кылып аар бис» (Роман эссе «Буян-Бадыр-гы» арын 54).

Арагага хөлчок сундулуп апарганнар шыырак «балдырлыг» кижилер болбайн аан. Кыдаттарның кара арагазын алзып, өреленгеш, хамык мал-маганын салып берип, ядарап турганнары оларның аразында база бар. Эрткен чылдың август айда үнген 95, 96 дугаар «Шын» солунда Василий Салхактың Хомду шивээзин хостаанының чүс беш чыл оюнга тураскаадып, «Төөгүзүн сүрүп чордувус» деп элээн улуг хемчээлдиг материалы парлат-тынган. Ю.Л. Аранчының «Тыва улустуң

маадырлыг төөгүзү» деп номунда Кайгал Тараачынның чуртталгазын мындыг одуругларны кириген: «Чээрби харлыым-да кыдат садыгжыларның өрезинге кирдим. Аныяамда эш-өөр-биле көгүжүп, арагалаар дээш, кыдат садыг арагазынга авыяастадыпкан мен. Ол үеде бир шил араганы бир бодага орнажыр турган. Өре төлээр арга дилеп оорлапкан мен». Тараачы арагалап тургаш, яды-түрөңги байдалче киргенинден оорланыр ужурга таварышкан болду.

Амыдыралы кошкак түрөңги кижилерниң арагалап чоруур харыы кайда боор ийик. Ийи-чаңгыс саап ижер инектиг, каш шээр малдыг улустуң саап алыр сүдү бүдүн кыш дургузунда чиир аш-чеминге-ле өй болгай. Ажы-төлү база хөй, эвээш-биче арага-дары үнгенде, оозун хүндүткелдин чеми кылдыр ажыглап чорааннар. Олар орук чораанда, арт-сын ашканда, чер-чуртунуң эзелеринге чалбарып, аңаанда, тайга-тандызынга өргүүр болгай. Хемчик аалдарындан тараалап алырда, ужатөшке эштээр көгээржик арагалыг болур.

Араганы хүндүткелдин чеми кылдыр ажыглап турганы чоннуң чаагай чаңчылы бооп чораан. Сактып ор мен. Көдээге коллективтиг ажыл-агыйлар турар шагда Кызылдан улуг даргалар, агитаторлар, алдарлыг кижилер, тыва артистер келгенде, оларны ашкарар чемгерер болгай. Ынчан Бай-Талдың Сталин аттыг колхозунуң самандан кылган бажыңыга столовая турган чүве. Орта мээң угбам Дыртык поварлап турган. Ол мынчаар чугаалап орап: «Даргалар, артистер келирге-ле, столоваяга чемгерер бис. Оларның-биле колхозтун даргалары кады келир, оларга тыва араганы кудуп турар боор чүве». Тывага Россияның Президентизи Б.Н. Ельцин кээп чорда, база-ла тыва арага-биле хүндүлөп турган болгай.

Буян-Бадыр-гы чер чоруур дей бергенде, төлге салдырар киж чүве-дир. Кажан аъттарынын, кажан чоруурун, кандыг черге доктаарын айтырып алыр. Бо талазы-биле романда мынча дээр: «Хөндөргейге чурттап чораан Кайгал-Хамга бир көк ка-дак, бир көгээр арагалыг чеде берген гун ноянның ырак чер баар оруун демги ол

алдарлыг хамдан айтырган дижи Бадыр-гы, адазы ышкаш, араг хөңнү чок болгаш, ону ишпес. Оо гези-биле хүлээп алдынган ши «Д» пунктузунда мынчаар биж чурттуң иштинге арага ижер багай чорукту узуткап соксатса (Роман-эссе «Буян-Бадыр-гы» а) Мындыг янзылыг шийтпирни хү-рынга чөптүг чылдагааннар тур-дир. Араганы чүгле нояннар, дү-эвес, нам кежигүннери база «чет-тургулаан-дыр. Роман-эссениң М-арнында мынча деп бижээр: «Н-унда суртаалдап чораан сургак оларның бир чамдыызы боо-чеп-чурттуң араттарындан арага-тиктирип ижип чораан».

Арага ижип алгаш, бажы бар чораан дүжүметтер-биле н-шыңгызы-биле чугаалажып, с-рып, «баштарын чырыдыр» сур-ны илдең. Хөлүн эрттире берге-кижилерни ноянывыс бичии кым-таварылгалар база турган деп б-

Сөөлү үеде чамдык чурттак-черлерде арагалаашкын соонда-к-үүлгедии болганда, кожуун, с-хуралдар, «төгериң столдар» ке-диңмиреп-ле үнер. Ол «диңмир-«кызаңнаашкын» чавырлырг-шуурган» оожургай бээр. Арагала-удур ажилдар доктаай бээр, чам-рылгада утундура-даа бээр.

Эрткен чылдың март 4-те Ак-хоорайга ханның өлүрүүшкүн со-Довурак хоорайның база Барыын-кожуунуң активи-биле Ш.В. Кар-рал эрттирип тургаш, мынча дээр: «Ак-Довуракта «адрестерни» ха-тарын чедип алыр мен, чүге дээр эзиртир суксун эвес, өлүм сады-дыр. Отчетту хүннүң чонга кыл-республикага мындыг болур». Т-Баштыңы мында тодаргай сорул-черлерниң эрге-чагырга албан-ринге салган болгай. Ам бо хүнн-даалганың канчаар күүсеттинип-эки дыңналбайн тур. Кожуун, суу-хоорайларда чеже адресстер хагды-Кайы суурлар, кайы сумулар э-сууру апарганыл? Мындыг янзы-дээлерни чонга өйлеп-өйлеп ды-арагалаашкынның «шөлүнче» халдаашкынны суларатпайн чо-күзенчиг.

Виктор Д-ТР-ниң алдарлыг ажилда

Альпинизмниң чажыттары

ШЕРПТЕР – КЫМНАРЫЛ ОЛ?

Альпинистерниң чугаа-зы-биле «шерп» деп сөс кадыр-берт бедик даглар кырынче чүк дажыгла-жыр, альпинистерге дуза-лажыр кижилер дээр ут-калыг апарган. А шынын-да шерп дээрге Гималай дагларының девискээрин-де, Чөөн Непалда чурттап чоруур чоннуң ады-дыр.

«Шерп» деп сөстүн дорт ут-казы «чөөн чүктен келген киж» дээр ол. Шерптерниң эрте-бу-рунгу өгбелери Төвүттен Непалга чедип келген, олар моол уктуг деп тоолчургу чугаа бар. Шынал-ла, шерптерниң дылы төвүттерниң дылы-биле дөмейимээр, олар-ның чүдүлгези, езу-чаңчылдары, хөви болгаш аш-чеми база төвүттерни ышкаш.

Шерптер бедик дагларның агаар-бойдузунга ук-салгал-дарындан болгаш ханындан чаңчыккан чон. Ынчангаш олар Гималайның эң бедик башта-рынче безин, альпинистерге деңнээр, улуг бергедээшкinner чок үнүп шыдаарлар. Шерп киж кончуг күштүг болгаш шыдамык, бодундан аар чүктү безин даг-ларга чүктөп шыдаар. Чүктү ооргазынга чүктээш, калбакчыл-биле хаваанга быжыглап алгаш,

кадыр-берт черлерге чоруурлар.

Делегейде эң бедик даг Эверестин (Джомолунгманың) шыпшык бажынче шерптерниң дузазы чокка делегейде ат-алдарлыг апарган чаңгыс-даа альпинист үнүп шыдаваз деп дидими-биле чугаалап болур. Оларның-биле кады Эверестин бажынче үнген шерптерниң дуга-йында делегейде шоолуг билдин-мес, альпинистер боттары-даа хөй чугаалавас турганнар. Бир эвес шерптерниң дугайында олар чугаалай бээр болза, боттарының ат-алдары хөмүрерип каар деп чүвени билирлер. Интернеттин сайзырааны-биле шерптер дугайында делегей хөйүнү билип ап турар апарган.

Чогум-на шерптер Эверестин бажынче альпинистерни баштап үнүп, оларга оруктарны белет-кеп, туттунуп үнер аргамчы-ларны шөйүп, тынар кислоро-дун чүктөп чоруурлар. Оларның ындыг ажылының түңнелинде делегейниң шыпшыынче бай-шыырак кижилер чүс-чүзү-биле үнер аргалыг апарган. 80 харлыг япон спортчу Юичиро Миура, буду чок Синха, 13 харлыг Джор-дан Ромеро дээр өскелер-даа Эверестин бажынче үнгенер. Ынчалза-даа ындыг кижилерниң

сагыш-сеткили, мага-боду күштүг болгаш, өлүр-чидеринден-даа кортпайн, ынаар үнгеннери ол. Эверестин бажындан дедир куду бадары безин, үнери дег, дыка айыылдыг.

Эверестин бажынче эң-не баштай Чаа Зеландиядан альпи-нист Эдмунд Хилари биле шерп Тенцинг Норгей 1953 чылдың

май 29-та үнгенер. Ол маа-дырлыг чорук дээр Англияның кадын хааны Хилариге рыцарь деп маадыр атты база «сэр» деп хүндүлөп атты, а Тенцинг Норгей медалды тывыскаан. Тенцинг Норгей ам-даа дириг, Непалда чурттап чоруур. Эдмунд Хилари бүгү назынында Гималайларга, Эверестке, Непалга, шерп улуска ынак болуп, ол чонга дузалажып, школарны болгаш эмнелгелер-ни тударынга киржип чораан.

Эверестин кырынче үнер талазы-биле делегейде эң-не алдарлыг дээр альпинистерниң

чедишкinnerин артынга шерптер Непалда бар.

Эдмунд Хилари-бил Эверестин кырынче үнге Тенцинг Норгей ооң соо дагның кырынче 21 катап Тулган шерп деп аттыг бо

Шерп Гелу Пемба сөө-герьден Эверестин шып-жынче 2004 чылдың май 2-шак 10 минута дургузунда дүрген үнер талазы-биле д-рекордун тургускан.

Шерп Бабу Чири 1999 ч-май айда делегейниң шы-Эверестин бажынче үн-километр 848 метр бедик-лород масказы чокка тыныг-хонган. Бо таварылганың с-шерптерни альпинистер-нында кислородтуг» деп-лажыр апарган. Шерп Бабу Эверестин бажынче 10-үнген, 2001 чылдың апрель-он бир катап үнүп бар чо-доштуг чалымдан аңдарлы-каш, амы-тынындан чарыл-Эверестин болгаш Гимала-өске-даа шыпшыктар-үнерин шерптер спорт аз-алдар чедип алыры деп сан-турарлар – ол дээрге ол-амыдырап-чурттаарынга-ажылдап алырының аргазы

Чурукта: альпинист Эд-Хилари биле шерп Тенцинг-гей.

Шаңгыр-оол МОң-интернет материалда-ажыглап белет

Иеге тураскаадыг

ЧАГ-ТЫВА УКТУГ МЭЭН АВАМ

Моолдун элчини-биле кады. Стамбулхоорай, 2013 ч.

Дээрде чырып турган хүннүн херели бүлүреш диди, деңгерлерде ойнап турган сылдыстар имиреш диди. Алдай сыннарының бизенери чавызаш диди, арт сынның салгыны соксаш кынды. Авам күжүр бурган оранынче айттаныпкан иргин. Делегей хоозурап, дескиндир турар өртемчей оңа берген ышкаш, дендии улуг муңгаралдың чалгыны бисти хөмө берди.

Мээң авам Чаг-Тыва уктуг Түпдүн кызы Дойтан 1942 чылдың Аът чылының кыштың башкы айында чаг-тиваларның кыштаа болган Баян-Дааның Шарга деп бурундан улуг кыштага бо өртемчейге бодарап келген. Чаг-тивалар хөй оолдарлыг, колдуу чаңгыс кыстыг болур чаянның улус. Шак ол чаян-биле хөй оолдарның аразында чааган чаңгыс кызы мээң авам болган. Ындыг болгаш чоннуң аразында: Чагыштайның чаңгыс ыяжын Откылган болза, Чаг-Тываның чаңгыс уруун Эш кылган болза

дээн чугаа үнген боор. Авам күжүр «Көвей ага-дуңмаларының аразында чаг иштинде бүүрек дег, чаңчык иштинде дары дег өскөн мен» деп, үргүлчү биске чугаалаар чораан. Аныяндан ажил-ишке бердинип, ажи-төлүн азырап, чырык өртемчейге чурттааш, чеден беш харлыгына чедир чаңгыс катал-даа олут олуруп көрбээн кижиге. Оозун угаадыг кылдыр «Олутта олча чок, чыдын-да чыргал чок, уругларым. Кылыр чүвези төнгөн кижиниң амыдыралы төнер, ажил-үлө кылбайн олурар ышкаш чалгааранчыг чүве кайда турарыл» деп, биске үргүлчү сургап, амыдыралдың алдын дүрүмү кылдыр мээ-медереливиске сиңиктиргенин бурганга «хунааттырган» хүнүндө сактып олурган мен. Аал-аймааның иштинге ат-нерелиг келин чордугар, Авай. Ак-Хем, Хараатыга ады алгаан хүндүлээчел кижиге чордугар.

Авам күжүр аас-дыл деп бужар чүведен улуг коргар кижиге чораан. Алды ажи-төлүмгө аас-дыл дээптер ирги бе деп, үргүлчү седемчилеп чораан. Ындыг болгаш бүгү нарындында чаңгыс-даа катал кижилер-биле аас-дыл кылып көрбээн. «Хорадап келген кижиниң мурнунга хүлүмзүрүп каттырып каар чүве, уругларым. Кадыгыны чымчак чир чүве. Хомду-Хемниң сайының дажы кадыг-даа болза, хемниң суу ону кулчуктур кыл каар чүве. Үзөр буганың мурнундан хүлүмзүрүп каарга, кызыл кылдыр дескинип турган караа чаажыга бээр чүве, оглум» деп, мени бичии бызаа тыртар хире апарганымда сургап турганы бөгүн кулаамга дыңналып тур. Үе-шаг деп коргунчуг чүве бүгү чүвени өскерттип каар-дыр. Үстүндө айытканым бызаа тыртар хире апарган үмө 1972 чылдар үези. Авам ынчан хып дээн 30 харлыг. Ынчан ачам чайгы үеде ажилдыг турар, авам, мен, дуңмаларым Хараатының черин чайлаа Аът-Баштыгың белдинге кырган адам Шыныкбай, кырган-авам Бал-сын, адамның улуг агазы Цэнджап эжем (кырган-ачам) суглар-биле үш өг чайлап турган бис. Бир хүн Дамдын дарга (Ол үеде сумунуң партком даргазы турган) үш үеде сумунуң партком даргазы турган) үш үеде эдертип келген. Ол эдертип чорган улугу моол кижилер болду. Ынчан мен моол дылды келдир-кулдур билер апарган

үмө. Авам дыка хүндүлээчел кижиге, ширээ долдур аш-чемни өрүй салыпты, сарыг шайын хайындырып, сава долдур шиме арагазын тургускаш, хөнекте шайның кыдыгына мени олуртуп кааш, инээн саар дээш үнөр мурнунда мени кончуй каапты. «Чиктиг ийик сен. Изиг шайга быжып калдың, араганы хүн аай дескиндирер сен». Мен ол улуг даргаларга шыдаар шаам-биле шай кудуп, арага сөңөп олур мен. Дамдын дарга ол үш кижизинден айтыра-дыр: «Дыка каас чараш-тыр бе?» деп, эгезинде чүнү айтырып турарын билбейн барган мен. Бир улуг чоон сарыгымаар кижиге «Харын ыңдыг-дыр, силерниң чугаалааныңар олчаан-дыр. Дыка чараш уруг-дур» дээн. Мен ам-на авамның дугайында чугаалажып турганын билип каапкан мен. Авам инээн саапкаш кирип кээп, ол улус-биле элээн хөөрөшкен. Солуннуң кижизи чораан ирги бе, авамдан амыдыралының дугайында мал-маган, сүт-саан, оът-сиген, ак чеминиң дугайында айтырып турган. Чамдык айтырыгга «Бо оглумдан сурап алыңар, мени бодаарга, чаваа аьдын мунупкаш, ырадыр чоруп, хураган-бызаа кадарар кижиге, өгдөн үнмес, чаш уруглуг менден артык билер ыйнаан» деп баштак кылып турганын ам сактыр мен. Бодаарымга, ол даргалар авамның ийи суглап тиккен доң арагазына элээн кызыл берген, арай хоргадап туруп тургаш, кежээликтей чоруй баржык. Мээң авам ыңдыг-ла аныяк чараш уруг чораан чүве. Харааты, Ак-Хем, Башкы-Даг, Хара-Дагың улузу ырак орук-суур чорааш, аалга дүжер болза, ыяап-ла бистиң өггө дүжер. «Гагаа башкының өөнүң чеми чөмзиг, шайы шай-зыг, хүндүлээчел, улугну улуг деп, бичени биче деп хүндүткээр чүве» дээн сөстү көвей кижиниң аксындаң дыңнап өстүм.

Авам үргүлчү «сен бо дуңмаларыңны азыражыр кол кижиге сен. Аалдың улуг олгу, эр апарган кижиге дуңмаларыңны бодун сөөлүндө эки өстүрүп алыр сен. Сээң эдертен дуңмаларың, сен келбейн дыка үүртээн сен. Сен келген сонгаар-ла дуңмаларың сени эдерип келгилээни ол, ыңдыг кончуг кижиге дуңмаларың алыр сен» деп көгүдүп каар. Мээң ийи дугаар дуңмам Кара-Таан дуңмамны тендиңнеди чүктөп, адактап, бутка кире бээрге, чедип, оң дараазында дуңмаларыңны база ынчаар чүктөп, чедип, авамга дузалажып, бир демниг өстүвүс. Биче эжем деп адаарывыс хөмөйжи Бапизанның адазы Бадар кырган-адавыс кээрге, авам дыка хүндүткээр. Эң-не чагыг эьдин дүлүп, эң-не хожо шайын хайындырып, хонунар, чыдыңар деп, кылын-кылын чоорган, чадыгдан салып бээр. Оон бистерге «Ылажыр болзуңарза, бо эжеңер чоруй баар. Ылажыр болзуңарза бо эжеңер даң адыр тоол ыдып бээр» деп көгүдүп. Тоол дыңнаар дээн бистиң караавыс сергеп, ол кырган эжевестиге долгандыр олурупкаш, тоолдаарын манап олуруптар ийик бис. Ам бодаарымга, авам бисти кижизидер дээн бир улуг аргазы, улустуң аас чогаалын бичизинден мээ-медереливиске сиңиктирип өстүрер сорулга-биле ол кырган-ачавысты албан хондурар турган иргин. Харын 1975 чылдар үезинде авам бир катал «Тыва тоолдар» деп ном тып алган (1963 чылда Кызыл хоорайга парлат-тыгган) кежээниң-не бир тоол номчуп бээр, узун тоол болза, үш-дөрт кежээ номчуп

бээр турган. Сөске кирип, бот-боттарывыс ажилывысты кылыр (онааган ажил дээр-зи: бажың иштин ширбиер, дуңмаларын каракажыр, дашкаар үнүп чүгүрүшпес, чигген чигир (конфета) саазынын октавас, эжик өрээлден ыяш кириер дээн ышкаш) болза, кежээ авам ыяап-ла тоол номчуп бээр. Хүндүс дуңмаларын ыглаткан, онааган ажилын кылбаан болза, ол хүннүң тоолун номчуп бербес. Мээң авам ыңдыг кижиге чораан.

Авам үлегер сөстү кожуп тургаш, бисти кижизидип өстүргөн. Үлегер сөсте буруу чок, үер суунда балык чок. Эрте-бурундан өгбө-чакча шаандан болган бүгү чорукту деңнеп көрүп тургаш, бо үлегер сөстери биске дамчыткан чагыг болур. Олутта олча чок, чыдында чыргал чок, уругларым, дөрт даман-даяа бүдүн, карак-кулаан бүдүн болза, ажил-иш кылып, көптүң ортузунга чораан ышкаш, дери дөктүгүже ажил кылган ышкаш чаагай кайдал. Чалгаа ышкаш чүдек чүве чок. Могап-шылааже ажилдааш, дыштанырда, кижиге кандыг эки удур, кандыг чаагай дыштанырыл. Бир улуг ажил-үлени бүдүрүп каарга, кижиниң ишти-хөңнү чыргал-биле долуп турар. Көптүң иштинге бодуну чөп ап, көп-биле эптиг, демниг чоруур ышкаш чаагай чүве бо өртемчейде кайда боор. Кижиниң сеткили киштиң кулаа деп сөс бар. Ону үргүлчү сагып чоруңар. Киш деп амытанның кулаа дыка бичии болгаш дыка хирлээчел амытан. Кулаа хириге бээрге, киш деп амытан муңгарааш өлү бээр чүве дижи. Ол ышкаш кижиниң сеткили дыка дүргөн хирленир чүве. Кижиниң сеткилин кажандаа хирлендирип, хомуадып болбас» деп ажи-төлүңгө үргүлчү чагып чораан. Мээң авам чуртталганың кара угаанының далайы чораан кижиге.

1990 чылдан эгелеп, Таңды-Тывадан төлээлер, эртемденер кээп эгелээ. Ол улусту төрөлдөмүс деп сеткилин ханызындан хүлээп ап, хүндүткээр кижиниң эң баштайгы одурунга мээң авам турган. «Ырактан келген төрөлдөр аштап-суксап калыр ыйнаан, ажи-чеми тааржып турар ирги бе, мен кандыг-даа чеми кылып бээр мен, бир чыл паштаңчылаан кижиге мен, чыдын-дөжээ тааржып тур бе, эки кылындадыр салып берээли» деп, сагыш салып, чүгүрүп, ачам бистерни кончуп, «Ол ырактан келген улус-биле чугаалажыңар, чааскаандызын арттырбаңар, хан-төрөл улус ыядыңгыг апар, дүргөн барыңар» деп чораан. Келген аалчы бүрүзүңгө ыяап-ла белек бээр. Ол белээ колдуу ааржы-курут, сарыг-үс, өрөмө, шиме арагазы болур. Оозун база эптиг тайылбырлап каар. «Чемниң үстү, дээжизи эң хүндүткелдиг болур. Ооң үстүндө кижиниң бодунуң холундан кылып бүдүргөн чүве эң эки белек болур». Ынчал авамның холундан шайын ишкен эртемден, чогаалчы штерим мени дамчыштыр чагаа бижи келинде, ыяап-ла барып ужуражыр турган. Бурган-наар мурнунда безин «Тывада ол уруум кандыг чор ирги, мээң байырым чедирер сен» деп чыткан чүве. Мээң авам ыңдыг-ла ырак-чоокту кожуп чораан кижиге.

Авам боду алды ажи-төл божуп, шуптузун кадык-шыырак өстүрүп, өгөп-баштап, шуптузунуң ажи-төлү 20 ачы-кучуларын өстүрүп берген, буяныг холдуг кижиге. Үргүлчү «Кижиге кижиге херек, кижиге херек, көп ажи-төлдүг болуңар. Ада-өгбөңер салгалын көвүдөдип, адын ададып чоргар» деп үргүлчү сургаар чораан. Ындыг-даа болгаш бодунуң алды ажи-төлү, ажи-төлүңү 20 төлүңүң бараанын көргөн кырган ме. Төлзөк-баарзак, үргүлчү ажи-төлүм дээр, ыңдыг кижиге мээң авам.

Дээрниң бүлүргей хүнү чырыш диди, деңгерлерде имистелген сылдыстар кылаш диди, Алдай сыннарының бизенери хүлүмзүреш диди, арт-сынның салгыны ойнай берди. Авам күжүр алды ажи-төлүңгө амы-тынын үлөп берипкен. Авам мээң караамдан өртемчейни көрүп, дуңмамның кулаандан тыва аялгазын дыңнап, ажи-төлүвүстүң көрүжү-биле бөгүңү хөгжүлдени медереп чору иргин. Ажи-төлдүг кижиге өлбөс дээни кай. Авам күжүр аравыста чору иргин. Мага-боду дээрден бисти хар-рап көрнүп, сеткил-сагыжы ажи-төлүндө сиңигип артып калган. Авам аравыска турарга, кедергей чылыг-чымчак турган. Ынчан мен авамның караа-биле өртемчейни көрүп, авам аксы-биле амданныгы чип чораан мен. Харын ам авам мээң караа-биле өртемчейни көрүп, мээң аксым-биле амданныгы чип чоруур иргин.

Дун оглу Гансах ЗОЛБАЯР.

Өлгий хоорай.

Хөрек өйгөн бодалдар

ӨРТЭЭ ЧЭЭРБИ ШИЛ

Эрткен 2017 чылдың ноябрь айның эге дыштаныр хүннеринде Чөөн-Хемчик кожунда Тываның ат-алдарлыг кижилериниң чурту болур бир суурга калган дуңмамның оглунга, чонувустуң эзу-чурумун сагып, келин айтырып чораан бис.

Оглувустуң оон-моон келген төрөлдери, бистер, уругларның түр када чурттап олурар бажыңыңа доктаап, изиг шайын ижиң, аш-чемин чип алгаш, кол келген херээвиске белеткенип кириптивис. Аш-чемивис: соок чөмнөр, салаттар, боова-боорзак, чигир-чимис шупту белең, а манчы-хуужурун хайындырар арткан.

Дугурушкан шагывыстан арай озалдай аарак, кудалар болур чонувус мүн-не уурук-сууруктап чыгып келген. Делгеттинген аш-чемниг столдары-высче келгеннерни чалап олурткаш, келин айтырар езулалывысты эгелей бердивис. Чамдыктары бөрттерин-даа ужулбайн, чемненип олуруптулар. Кудалар-биле бот-боттарывысты таңыштырып, келин айтырар езулалдың кол кезээ — ужа-төштерни, калбак шайывысты, белек-селээвисти (шупту 30 санныг) сөңөп сундувус-даа.

Келинниң авазының, ачазының кол-кол улуг кижилерин бөлүктөй олуртурун кызыттывыс. Авазының улузунга бир улуг ужаны, ачазынынга база бир ужаны ниити салдывыс. Авазынга даайы, күүйү, акы, даай-авазы деп ылгал кылбайн, шупту үлөжип, кезип чиирин сүмеледивис. Езулалывыс элээн шуудап, кудаларга аян ырывыс, солун чугааларывысты бараалгадып шаг болдувус.

Элээн үе эрткенде, кудалар талазындан топтуг, томаанныг улгады берген херээжен кижиге туруп келгеш, чөпшээрелин берип, ырак-узактан келген чонувусту түрөткен херээ чок деп түңнеди. Бистер амырап, шампаннары-выс чазылдырып, чоруувус бүткенинге өөрүп тур бис. Столдарда салган чүзүн-бүрүн чем шоолуг хораваан, ынчалза-даа арага аймаа куруглап-ла тур.

Кудалар талазындан бир аныяк, 30-32 хире хар-назылыг уруг тура халып келгеш, «Бистиң дуңмавыстың өртээ чаңгыс хааржак арага болганы ол бе? Силерниң арагаңарны санадым, 20 шил бичии ажи-дир, дуңмавыс бербес бис» — депкеш, чоргаар барып олуруп алды. Ол аныяк уруг та кым чүве, чоок төрөли бе азы эжи бе? Кезек када шимээн чок, дыка эпчөк байдал туруп келди. Кудалар аразындан ол көскенип турар аныяк уругну кым-даа доктаатпады, улуг улузу ылым-чылым олурлар.

Ам канчаар, оолдун улузундан улуу болгаш, угбам-биле тайылбырны кылырын оралдажып, улаштыр ойнадып, хөглеттивис. Чорук-херээвис адакталып турда, чоруурунга белеткенип турувуста, кудалар арага, ужа негеп эгеледи. «Кызылдан кээп шыдаваан улуг улузу бар, ужа-төш, арагадан суп беринер» дээн негелделер чоругевишке хөй болду.

Тыва чонувустуң чараш, чаагай чаңылдары, езулалдары биезги ышкаш звес апарган. Биске мындыг болду, а өске суурларда байдал кандыг ирги деп айтырыг кижини дүвүредип, баштан ыравас-тыр. Чүге-ле хөй ужа-төш, арага, белек-селектер негеп, баш удур даңзы кылып турар апарган чоор? Канчап ынчап бардывыс, тыва чонувус? Маңаа хамаарыштыр улуг назылыг өгбөлөр, ада-иелер ажи-төлүн, ха-дуңмазын чагып, сургаар болза, эки звесле. Ам удавас Тываның база бир булуңундан бүдүн өскүс дуңмавыс оолга келин айтырар деп турар бис. Кыстың улузу күдээни оолдан чагаажыгаш чорудупкан. Ында негеп турары: 8 ужа, 8 төш, 26 суй белек база кафеге 65-70 хире кижиге келирин дыңнаткан болду.

Ам бо өскүс оолдун чоок кижилериниң «бажы аарып», аразында дугуржуп чадап туруп бергенер. Амыдырал-чуртталганың эгезин салыр, келин айтырар, өгөп-баштаар шак бо езулал чүүже шилчий бергени ол? Кайнаар углап бар чыдар чон боор бис?

Валентина МОНГУШ,
хоочун башкы.
Кызыл хоорай.

Спорт • Тыва хүреш • Спорт • Тыва хүреш

ЭРЕС БИЛЕ БАТКАР ШҮҮЛГЕН

Хүреш соонда.

Январь 27-ниң хүнүнде «Херел» залында ай санында-ла кожууннарның ээлчег аайы-биле эрттирип турар тыва хүреш маргылдаазы болган. Бо удаада ук хүрешти Таңды кожуунунуң чону эрттирген.

Хүреш эгелээр бетинде, байырлыг аядыышкын үезинде Таңды кожуунунуң чагыргазының даргазы А.К. Монгуш чыылган чонга болгаш хүндүлүг мөгелерге байыр чедирген соонда, ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы К.Т. Даваа тыва хүрештин мөгейкичлеринге болгаш республиканың улуг-биче мөгелеринге байыр чедирип, чедишкинни күззэн. Ооң соонда тараалаң бай Таңды кожуунунуң чогаадыкчы коллективтери улус-чонга бараан болуп, ыр-шоорлуг, танцы-самныг, онза-солун оюн-көргүзүүн бараалгатканнар.

Тыва хүреш маргылдаазында 85 килограммдан аар эвес деңзилиг 116 мөгө хүрешкен. Кожавыс Моол күрүнеден алдар-аттыг мөгелер аалдап кээп, тыва мөгелер-биле арга-дуржулга солчуп, ачыр-дачыр тудушканы — маргылдааны база бир онзагай кылдыр шимеп, көрүштүг болурунга идигни берген.

Ук хүрешке мөгелер изиг-изиг адааннажып, салыгдан салыгже шыырак дээннери шылгарап келгениниң түңнелинде сес шыырак мөгениң аразынче ТР-ниң Начын мөгези Баткар Баасан, Чөөн-Хемчик кожуундан Али Монгуш биле Кежик Монгуш, Улуг-Хем кожуундан Роберт Сат, Сүт-Хөл кожуундан Каң-Болат Куулар, Барыын-Хемчик кожуундан Буян Сарыглар, Өвүр кожуундан Алдын-Сай Одай кирип келгенер. Боттарының онагларын тус-тузунда октааш, дөрт шыырак мөгениң аразынче Улуг-Хем кожуунунуң аныяк мөгези Роберт Сат, Начын мөгө Баткар Баасан, Чөөн-Хемчик кожуунунуң шыырак мөгези Али Монгуш база Моолдан аалдап келген аймак Арзылаңы Монх Жаргал кирип келген.

Дараазында салыгда Баткар Баасан Али Монгушту, Монх Жаргал Роберт Сатты октап алган. Үжүүр-шүүлде хүрежинде Тыва Республиканың Начын мөгези Баткар Баасан Моолдун аймак Арзылаңы Монх Жаргалды октааш, Таңды кожуунунуң шаңналы дээш 85 килограммдан аар эвес деңзилиг мөгелер аразынга болуп эрткен тыва хүреш маргылдаазының тулган чемпиону болуп шүглүп үнген.

Республиканың алдар-аттыг болгаш шыырак мөгелериниң хүрежинге ниитизи-биле 104 мөгө бүрүткеткеш, күжүн шенешкенер. Аңаа арзылаңнар, чааннар болгаш начиннар база шыырак мөгелер ара-аразында удур-дөдир октажып, чараш хүрежин чонга көргүскеннер. Сес шыырак мөгениң аразынче ТР-ниң Чаан мөгелери Эрес Кара-Сал биле Сайын-Белек Тюлюш, Начын мөгө Начын Монгуш Өвүр кожуунунуң шыырак мөгелери Алдын-Сай Одай биле Даш-Шимит Куулар, Таңды кожуундан Херел Саган-оол болгаш кожавыс Моолдан аймак Арзылаңы Монх Жаргал база аймак Начыны Ценд Аюш кирип келгеннер. Дараазында салыгда Эрес Кара-Сал Начын Монгушту, Сайын-Белек Тюлюш Монх Жаргалды, Даш-Шимит Куулар Херел Саган-оолду, Алдын-Сай Одай Ценд Аюшту тус-тузунда октап алганнар.

Дөрт мөгө артканда, Эрес Кара-Сал Даш-Шимит Кууларны, Алдын-Сай Одай Сайын-Белек Түлүштү октаан. Үжүүр-шүүлде хүрежинде ТР-ниң Чаан мөгези Эрес Кара-Сал Алдын-Сай Одайны октааш, республиканың шыырак мөгелериниң аразындан шүглүп үнген.

Кожууннар аразында дамчып чоруур кубокту Таңды кожуунунуң чагыргазының даргазы А. Монгуш Чеди-Хөл кожуунунуң чагыргазының даргазы С. Хертекке дамчыдып берген. Ынчангаш март айда болуп тыва хүреш маргылдаазын Чеди-Хөл кожуун эрттирер.

Эрес КОЛ.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

АЛДЫН, МӨНГҮН САДЫП АЛЫР МЕН.

ӨРТЭЭ ААР

8-923-338-9188,
8-902-996-2243

ОГРН 304246417300108 Реклама.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Каа-Хем кожуунунуң Сарыг-Сеп ниити билиг ортумак школазын 2016 чылда дооскан **Ашин Радионович СААЯНЫН** адынга тывыскан 01705000844135 дугаарлыг аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

УАЗ автомашинага
артык кезектерни садып
база ЧАГЫДЫП ап болур!

Чагыдар болза (УАЗ, ВАЗ, ГАЗ) өртээ
Новосибирск хоорайны болур.
10 хууга чедир чиигелделиг

Өнчү хевиринден хамаарылга чокка (бюджет — 44-ФЗ-ның 93 чүүлүнүн 1 кезээниң 4 пунктузун езугаар) организацияларны болгаш албан черлерин таарымчалыг керээ езугаар кады ажилдажылгаже чалап тур бис.

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 115 (2 каът)
тел. 8-913-358-08-88.

ХЕВИСТЕР ЧУП ТУРАР (чедирилгелиг)

ПЕНСИОНЕРЛЕРГЕ ЧИИГЕЛДЕ — 10 ХУУ
Харылзажыр телефону: 8-923-384-4084

АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Магистральный кудумчузу, бажың 28. ЧИИГЕЛДЕ сентябрь 1-ден декабрь 31-ге чедер.

ООО «Магистральная», ОГРН 1161719051537

ИВАН ЯРЫГИН АТТЫГ СПОРТ КОМПЛЕКИЗИНДЕ

бичии оолдар, уругларны өөредери-биле тыва хүреш, сумо бөлүүнге хүлээп ап турар.

Бир айда өртээ 2500 рубль.

Болур хүннери: понедельник, среда, пятница.
Эртенги үеде 9.00 шактан 10.00 шакка чедер.
Дүштеки үеде 15.00 шактан 16.00 шакка чедер.

База чиигелде кылдыр 8 катап бассейнге халас эштир.

Тренер-башкы:
Баасан Андреевич Баткар — Тыва Республиканың Начын мөгези, сумога спорт мастери, оолдар аразында Европа чемпиону, сумога бичии оолдар аразында Делегей чергелиг чемпиону, аныяктар аразында 3 дакпыр Наадым чемпиону.

Харылзажыр телефону: 2-16-16.

Ол ышкаш бичии оолдар, уругларны бичии өөредир бөлүкче база хүлээп апарар. Бир айда өртээ 2400 рубль (12 катап).

Кичээл шактары:

9.00-10.00 — 11 хардан өрү.

10.00-11.00 — 7-10 хар.

14.00-15.00 — 7-10 хар.

15.00-16.00 — 10-12 хар.

16.00-17.00 — 13 хардан өрү.

18.00-19.00 — школа назыны четпээн.

Неделяда 3 катап болур, хүннери: в четверг, суббота, аңаа немей чиигелде — у санында халас эштир.

Тренер-башкы:
Донгак Сайын-Белек
Алдын-оолович.

Бодунга ап алыры-биле:

1. Эмчи справказы
(дерматолог, я/гист, педиатр).

2. Сугга эштир хеп, бөрт, карак шили,
бажыңга ажыглаар херекселдер.

Харылзажыр телефону: 2-16-16.

солунуң сайтызы: shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 12423 экз. Үндүрүлгениң тиражы:

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн — 2-01-35.
Д.С. Монгуш — 2-17-91.

Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.Б. Оюн, Н.К.Санчай-оол,
А.А. Лазы) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар).
Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажил-агай (редактору А.Н. Соян).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эрпен, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору Э.Н. Кол).
Очулга (очулдурукчу А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.

Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 3010181050000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгарал талазы-биле
Федералдыг албаның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Краченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдар
торларының бодалдары редакцияның туру
дүүлүгүн барып болур. Айыттыг саннар
өскө-даа фактылары, дыңдадылары дээш
боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катап үнөр
Хемчээли 3 парлаар ама
Номери парлаггаже дужааган:
график езугаар — 21.00, херек кырында — 11.00
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонча